

Петербург: Издательская группа «Лениздат», «Команда А», 2014. – 384 с. – С. 7-35.

22. Кримський С. Принципи духовності ХХІ століття // Кримський С.Б. Ранкові роздуми / Зб. ст. – Худож. оформ. О. Білецького. – К.: Майстерня Білецьких, 2009. – 120 с. – С. 53-63.

Шморгун Олександра

«НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕСІАНІЗМ» У ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКИХ ТРАДИЦІЯХ: МОБІЛІЗАЦІЙНО-ПАТРІОТИЧНИЙ ВИМІР

У статті проаналізовано філософські виміри феномену «національного месіанізму» у взаємозв'язку польської та української культурних традицій. Показаний світоглядний потенціал «національного месіанізму» для творення новітньої «національної ідеї», що слугувала б підтримкою мобілізаційно-патріотичної мотивації.

Ключові слова: національний месіанізм, А. Міцкевич, М. Костомаров, патріотизм.

Oleksandra Shmorgun

National messianism» in Polish and Ukrainian philosophical traditions: mobilization and patriotic dimension

The article analyzed the philosophical aspects of the phenomenon of «national messianism» in conjunction of Polish and Ukrainian cultural traditions. It shows the ideological potential of «national messianism» for the creation the modern «national idea» that would serve basis for mobilization and patriotic motivation.

Keywords: national messianism, A. Mickiewicz, M. Kostomarov, patriotism.

Александра Шморгун

Национальный мессианизм в польской и украинской философских традициях: мобилизационно-патриотическое измерение. В статье проанализированы философские измерения «феномена национального» мессианизма во взаимосвязи польской и украинской культурных традиций. Показан мировоззренческий потенциал национального мессианизма для созидания «национальной идеи» новейшего времени, которая могла бы послужить фундаментом для мобилизационно-патриотической мотивации.

Ключевые слова: *національний месіанізм, А. Міцкевич, Н. Костомаров, патріотизм.*

*«Небо, в яке я хочу вірувати,
то Іспанія небесна і вічна,
а мій Бог є Богом іспанським»
Х.Ортега-і-Гассет*

«Національний месіанізм» – явище цілком типове для періоду «Весни народів». Не випадково і те, що чи не найбільшою мірою він набуває поширення в країнах Східної Європи, які історично були позбавлені державності та в XIX столітті гостро заявляють про свою національну унікальність. Звідси і вельми тісний зв'язок цього явища з мистецтвом і, насамперед, літературою, адже саме вона на той момент виступала одночасно і засобом творення державної мови, і своєрідною ознакою національної самостійності – бо ж коли у нації є своя самодостатня література, вона має всі підстави претендувати на державну незалежність. Аналіз літературних проявів «національного месіанізму» – це невичерпно широке поле для досліджень, яке, на жаль, досі здебільшого залишається неораним (особливо з точки зору співставлення «месіанізмів» різних націй Східної Європи). Однак подібне типологічне співставлення все ж доцільніше починати із засадничих документів, що відображають філософсько-світоглядну позицію тих чи інших представників «національного месіанізму» у найбільш концентрованому та формалізованому вигляді. І тут чи не найперспективнішим завданням видається порівняння «Книг буття народу польського і пілігримства польського» А.Міцкевича із програмним документом Кирило-Мефодіївського товариства, авторство якого визнано за М.Костомаровим – «Книгою буття українського народу».

Ці два документи (твір Міцкевича побачив світ на десятиліття раніше, ніж Костомарова) дійсно мають величезну кількість точок перетину не лише на ідейному, а й на сюжетному рівні. Аж до того, що М.Костомаров на допитах під час слідства за справою Кирило-Мефодіївського товариства навіть намагався видати «Книгу буття українського народу» за простий переспів «Книг буття народу польського...». Втім симптоматично і те, що жандарми Таємної Канцелярії, хоча спочатку і були введені в оману цим свідченням, дуже швидко доходять протилежного висновку, виносячи остаточний вердикт про те, що «Книга буття українського народу» являє собою цілком оригінальний твір.

Істина ж, як завжди, лежить десь посередині – точніше у діалектичній єдності цих тенденцій. «Книга буття українського народу» дійсно є оригінальним і самобутнім твором українського «національного месіанізму», однак головна спорідненість сюжетних ліній та ідеологічних настанов обох творів полягає в тому, що вони були продиктовані спільними історичними та соціальними обставинами. Передусім це відсутність як у Польщі, так і в Україні державної незалежності й жорстокий окупаційний тиск імперської влади, яка була зацікавлена в асиміляції всього національного.

Однак, виникає запитання, чи є на часі подібний «месіанізм» зараз, коли уже і Польща, і Україна ніби здобули формальну незалежність? Коли в світі стійко утвердилась тенденція до створення надкраїнних об'єднання типу ЄС? Чи не становить для нас на тлі всього цього феномен «національного месіанізму» суто історичний інтерес? На моє глибоке переконання, це не так. Однак для того, щоб це зрозуміти, треба подивитись під іншим кутком зору на ряд хибних підходів, які наразі склалися у тлумаченні таких понять, як «націоналізм», «національна ідея», «національний месіанізм».

Насамперед, це тотальна дискредитація поняття «націоналізм», яке зараз часто-густо ототожнюється ледь не з нацизмом або ж вважається взагалі вже віджилим на тлі всесвітнього глобалізму та космополітизму. Втім, об'єктивний аналіз дослідників свідчить про те, що феномен так званого «економічного дива» (тобто різкого покращення життя всього населення) у країнах Європи та Далекого Сходу після другої світової війни супроводжувався потужним підйомом у населення настроїв патріотизму, що отримало назву позаекономічної мотивації. Адже в умовах кризи і розрухи практично ніщо не здатне примусити людину працювати позаурочно або навіть, скажімо, відмовлятися від якихось соціальних благ, окрім віри у власну країну, щирого бажання, щоб вона посіла гідне її місце в світі [6]. А згадане патріотичне піднесення, своєю чергою, неможливе без потужного духовного злету науки та мистецтва, без особливого мобілізаційного типу світогляду, який творить національна інтелігенція, часто мовою мистецтва, і який називають «національною ідеєю». Яскравим зразком такого національно-мобілізаційного світогляду, створеного засобами мистецтва якраз і є «Книги буття народу польського...» А.Міцкевича та «Книга буття українського народу» М.Костомарова.

Однак тут на нас чатує іще одна небезпека: на цей раз хибного розуміння поняття «національна ідея», яке наразі особливо українськими дослідниками, часто, некоректно ототожнюється з

поняттям «національний міф». Зокрема, перу відомої письменниці та філософа О. Забужко належить ціла трилогія монографій «Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період» (1993), «Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу» (1997), «Notre Damed'Ukraine. Українка в контексті міфологій» (2007), які слугують меті поступового розгортання оригінального бачення української «національної ідеї». Причому якщо у «Філософії української ідеї ...» конотації поняття «міфологічна свідомість» швидше негативні, то в двох наступних (їх назви говорять самі за себе) авторка вдається до карколомного повороту на 180°, підсумком чого стає звеличення «національно-консолідуючого авторського міфу» [3, с.5-39] Т. Шевченка та Лесі Українки.

Отже, згідного такого погляду, національна свідомість є докорінно традиціоналістською за своєю природою і творення подібного «національно-консолідуючого авторського міфу» (до творців якого, за такою логікою, можна віднести і А. Міцкевича, і М. Костомарова) – це свідоме повернення до архаїчних пластів свідомості, яке не може і не повинне якимось узгоджуватись з історичною правдою, тому що саме подібні «казки» якнайкраще здатні мобілізувати народ, що й підтверджує опосередковано О. Забужко, далеко відходячи у своїх розвідках як від історичної об'єктивності, так і від неупередженості тлумачення творчого доробку видатних постатей української культури, передусім Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, В. Винниченка. Але насправді відверте звернення до міфу та міфотворчості в буквальному розумінні характерне якраз для тоталітарного типу свідомості. Наприклад, сумнозвісний міф про нібито належність німців до особливої вищої арійської раси (згадаймо «Міф ХХ століття» А. Розенберга) або про нову історичну спільність під назвою «радянський народ», на яку чекає в майбутньому «золотий вік» комунізму. Обидва ці міфи не мають нічого спільного з історичною правдою і, в кінцевому підсумку, присипляють здорові пасіонарні сили народу, а не мобілізують їх.

О. Забужко у своїй монографії «Філософія української ідеї...» наголошує, що месіанізм: «Це свого роду «інфантильна», чи, певніш, «ювенільна», фаза розвитку національної ідеї – коли народ ототожнює себе з певними духовними вартостями, що мають тривкий статус абсолютних (мисляться атрибутами Бога – так, у Ж. Мішле Франція виступає синонімом свободи; для Й.-Г. Фіхте Німеччина – взагалі єдиний носій животворного духу, що протистоїть смерті; у А. Міцкевича Польща – оплот (і то виключний) Божистої Любові; за М. Костомаровим, монопольний ідеал України, що висуне її з часом на

роль «наріжного каменя» загальнолюдської світобудови, – це рівність і незалежність; у Дж. Мадзіні ж італійці, яко народ-будівник, покликані збудувати і Вселенську Церкву. На цій підставі стверджуються винятковість даного народу і його сотеріологічна місія у світовій (чи бодай тільки європейській) історії – причому, що більше з деправованим, відчуженим від себе самого був народ раніше, то легше здійснювалась ота «націоналізація» християнської сотеріології, згідно з євангельською заповіддю «блаженні вбогі духом, бо їхнє є Царство Небесне» (Матв., 5, 3). (Тому найбільш крайні форми месіанізму дають позбавлені державности слов'яни й роз'єднана Німеччина)... У такий спосіб і сам цей народ возводиться, дослівно «висвячується», у ранг абсолюту, робиться предметом...нерефлектуючої, ірраціональної віри...» [2, с.49].

Однак, запропонована авторкою концепція «сакрального націоналізму», який є нібито підготовчою фазою до переходу до націоналізму секулярного (під яким О. Забужко вочевидь розуміє сучасні ліберальні демократії) ігнорує той факт, що месіанська традиція розвивалася в Східній Європі, окреслюючи жорстку опозицію до буржуазного раціоналізму, капіталістичного культу індивідуалізму і ліберального розуміння демократії як простої рівності всіх перед законом та поширення однаковою мірою на всіх загально визнаних прав і свобод. Насправді «крайні форми месіанізму», за висловом О. Забужко, свідчать про те, що ані Польща, ані Україна та інші східноєвропейські країни так і не пройшли періоду становлення класичного капіталізму (тоді як у тих же США та розвинених країнах Європи в XIX столітті він уже досяг піку свого розвитку з усіма дегуманізуючими наслідками), а отже, не втратили свого духовно-мобілізаційного потенціалу, що і продемонструвала «Весна народів». А це значить, що недержавність нації аж ніяк не можна ототожнювати з її недорозвиненістю, а економічна відсталість не є синонімом духовної імпотенції, тим більше, що концепції «національного месіанізму» визрівали в соціальних катастрофах стадіального масштабу, про що авторка «Філософії української ідеї...» чомусь також не згадує. Дуже характерною в цьому сенсі є «Молитва палігрима», якою закінчуються «Книги буття польського народу ...» А. Міцкевича: «Господь Бог Всемогутній! *Діти войовничого народу* підіймають до тебе беззахисні руки з різних куточків світу. Волають до Тебе з бездонних глибин копалень сибірських, і зі снігів камчатських, і зі степів Алжиру, і з Франції, чужої землі... *Ягелонський боже! Бог Собеського, Бог Костюшко! Помилуй нашу Батьківщину і нас. Дозволь нам молитись Тобі за звичаєм предків, на полі бою, зі*

зброєю в руках, перед вітарем із барабанів та пушок, під балдахіном з наших орлів та знамен... (курсив мій. – О.Ш.)» [1, s.52].

І в «Книгах буття польського народу...» А. Міцкевича, і в «Книзі буття українського народу» М. Костомарова позірна архаїчність сюжетів (зокрема, нібито старозаповітного сюжету про створення світу, який фігурує в обох книгах) – це лише зовнішня оболонка для опису реальних історичних подій найзлободеннішої сучасності, які мають безпосередній стосунок до втрати Польщею та Україною національної незалежності. Під традиціоналістською оболонкою релігії формується новий естетичний ідеал як головний мотиватор нової форми консолідації суспільства, що мала базуватись не на матеріальному інтересі, який буцімто має збільшувати бентамівську «загальну суму щастя», і не на індивідуалістичній «свободі доти, доки вона не зачіпає свободи іншого», а на свободі жертвенного єднання в ім'я порятунку Батьківщини. У вищезгаданому «Молінні пілігрима», яким завершуються «Книги буття народу польського...» у формі молитви лунає практично прямий заклик до національно-визвольного повстання, яке спрямоване в майбутнє, а не в минуле: «... Спільної війни за волю народу, / Ми просимо в тебе, Матір Божа. / Зброї та національних орлів / Ми просимо в тебе, Матір Божа. / Щасливої смерті на полі бою / Ми просимо в тебе, Матір Божа. / Могили для кісток наших в землі нашій, / Ми просимо в тебе, Матір Божа. / Незалежності, цілісності і волі нашої Батьківщини, / Ми просимо в тебе, Матір Божа...» [1, s.53-54]. М. Костомаров у «Книзі буття українського народу» проголошує суспільним ідеалом християнську козацьку республіку, як «рівне братство християнське» [5, с.26], що має протистояти західним принципам «розумного егоїзму», який робить «богом чрево» [5, с.20].

Загалом для «національного месіанізму» як Польщі, так і України та інших європейських країн характерний принцип, за яким тільки й може відбуватись духовний ренесанс: принцип «наливання нового вина в старі міхи». Адже завдання національної інтелігенції – сформулювати новий соціальний ідеал, якого ще не існує, і який гостро протистоїть існуючим реаліям, заперечує їх. Отже, творцям нового ідеалу буквально нема на що опертися, бо майбутнього ще нема, а сучасне їх не влаштовує. Отже вони змушені апелювати до минулого, наповнюючи однак його принципово новим модернізованим звучанням, фактично, *викладаючи мовою минулого ідеали майбутнього*. І в «Книгах буття народу польського...» є на підтвердження цього блискуча думка: «Звертаючись до майбутнього, треба звертатися думкою в минуле, але тільки так, ніби людина, що

готується перестрибнути урвище, повертається назад, щоб краще розігнатися» [1, s.27].

Саме тому, хоча і «Книги буття народу польського...», і «Книга буття українського народу» («Закон Божий») мають виразно релігійне забарвлення, в них ми стикаємося з особливим, принципово новим ідеалом – ідеалом служіння Батьківщині як найвищого прояву релігійності, який міг виникнути лише за доби Романтизму, коли Бог, образно кажучи, вперше здобуває національність і стає «ягеллонським Богом», «Богом українців», «Богом іспанців» тощо. Згадаймо, наприклад, приспів із «Національної пісні» Ш.Петефі: «Бог мадярів буде свідком назавжди, / Що не будемо рабами більше ми!» [7].

Причому існує особливий зв'язок католицизму як національної релігії польського народу із патріотизмом і польською національною ідеєю, про що свідчить вся традиція соціального католицизму. Зокрема тут особливо доречно згадати видану папою Іоанном-Павлом II наприкінці життя книгу «Пам'ять та ідентичність. Бесіди на зламі тисячоліть», в якій відбувається переосмислення понять «нація», «Батьківщина», «патріотизм» і повернення до все тих же, по суті, ідеалів служіння Батьківщині як вищого сенсу людського буття: «...батьківщина воістину для кожного є матір'ю... Патріотизм означає любов до всього, що творить батьківщину: до її історії, традицій, до її мови, навіть до її краєвидів. Ця любов поширюється також на всі твори співвітчизників і плоди їхнього генія. Усяка небезпека, що загрожує великому добру батьківщини, стає нагодою для перевірки цієї любові. Наша історія показує, що поляки завжди були здатні до великих жертв, щоб зберегти це добро або відновити його. Про це свідчать численні могили солдатів, які воювали за Польщу на різних фронтах світу... Але гадаю, що це ж саме стосується будь-якої іншої країни та нації Європи і світу» [4, с.75-76]. «Однак можна запитати себе, – задається запитання Іоанн-Павло II, – хіба ХХ століття не свідчить про дедалі сильніший імпульс до створення наднаціональних структур, ба, навіть до космополітизму? Чи не є цей імпульс доказом того, що малі нації, аби вижити, мусять влитися в більші політичні структури? Це цілком законні запитання. Проте схоже, що родина, а також нація і батьківщина залишаються речами, які ніщо не може замінити. Католицька соціальна доктрина говорить в цьому разі про «природні» спільноти, щоб вказати на особливий зв'язок і родини і нації з природою людини, яка має свій соціальний вимір» [4, с.76].

І нарешті, ідея «національного месіанізму» дуже часто некоректно ототожнюється з ідеєю своєрідного національного індивідуалізму, самоствердження однієї нації коштом інших. Однак саме звернення до

першоджерел – «Книг буття народу польського...» та «Книги буття українського народу» переконує нас, що насправді ідея національного месіанізму в своїх витоках була куди більш конструктивною і передбачала єднання всіх слов'янських народів і чи не насамперед – Польщі та України «нерозділимо і несмісимо» [5, с.27], як сказано у «Книзі буття українського народу», тобто зі збереженням максимальної національної унікальності.

Відомі також документи Кирило-Мефодіївського товариства, що прямо звертались до поляків із закликом до об'єднання. В «Книгах буття народу польського ...» А. Міцкевич виголошує: «...Хто іде за Волею, хай залишить свою Батьківщину і віддасть життя своє. Бо хто сидить у Батьківщині і терпить неволю, щоб зберегти життя, той втратить Батьківщину і життя; а хто залишить Батьківщину, щоб захищати Волю життям своїм, той захистить Батьківщину і буде жити вічно» [1, с.23]. Про це говорить сама ідея пілігримства як добровільного приречення себе на скитальство в ім'я національного визволення. Ось як підсумовує свої міркування щодо патріотизму Іоанн-Павло II: «Звичайно, обов'язково слід уникати небезпеки, що... незамінна функція нації дегенерує в націоналізм. Двадцять століття дало нам під цим оглядом вельми промовисті приклади, також і в світлі їх трагічних наслідків. Як уникнути цієї небезпеки? Гадаю, що правильним шляхом є шлях патріотизму. Адже ознакою націоналізму є визнання лише своєї нації і турбота лише про добро власної нації, без огляду на права інших. Натомість патріотизм як любов до батьківщини визнає за всіма іншими націями рівні права з тими, які вимагаються для власної нації, а тому є шляхом до упорядкування суспільної любові» [4, с.77].

Отже, «національний месіанізм», що проголошує піонерське становище «обраного народу» в поступі до ствердження нових форм постеконічного, посткапіталістичного буття, не тільки не заперечує єднання на національному ґрунті з іншими народами, а практично не може реалізуватися поза ним. «Отож і світ – це як Батьківщина, а народи як люди» [1, с.22], – цей блискучий афоризм А. Міцкевича, що перегукується з ідеєю «Європи вітчизн», запропонованою національним лідером Франції Ш. де Голлем у якості альтернативи моделі Євросоюзу сучасного зразка, міг би стати гаслом справді конструктивного єднання європейських – і передусім східноєвропейських – країн перед обличчям економічних, геополітичних та соціокультурних катастроф, які нині переживає Європа.

Посилання:

1. Mickiewicz A. Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego.– Tekst pochodzi ze zbiorów „Wirtualnej Biblioteki Literatury Polskiej” Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu Gdańskiego. – 54 s.
2. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст : франківський період / Оксана Забужко. – К. : Видавництво Основи, 1993. – 126 с.
3. Забужко О. Шевченків міф України : Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. – К. : «Абрис», 1997. – 144 с.
4. Іоанн-Павло ІІ. Пам'ять та ідентичність. Бесіди на зламі тисячоліть. – Львів: Літопис, Український католицький університет, 2005. – 167 с.
5. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К.: Либідь, 1991. – 40 с.
6. Шморгун Александр. Духовный катализатор экономического подъема в цивилизационном измерении. – <http://rusmir.in.ua/eko/1101-duhovnyj-katalizator-yekonomicheskogo-podema-v.html>
7. Шморгун Олександра. Українська інтелігенція: екзистенційно-соціологічний вимір / О. О. Шморгун // Людина. Історія. Розум: за матеріалами філософських читань пам'яті І. В. Бойченка. – Зб. наук. праць «Філософські діалоги'2011». – № 5. – К. : 2011. – С.480-490.